СЕКЦІЯ 4 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

СПІЛКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF SOCIAL KNOWLEDGE AND SOCIAL ADAPTATION IN ADOLESCENCE

У статті розглянуто роль спілкування в соціальному пізнанні та соціальній адаптації підлітків, відображено методики, спрямовані на вивчення соціального інтелекту й емоційного самоусвідомлення. Автором наведено результати емпіричного дослідження та розкрито гендерні відмінні риси окремих складників соціального інтелекту підлітків, які проживають у сільській місцевості, та взаємовплив окремих компонентів соціального інтелекту. Основна мета статті полягає в дослідженні психологічних особливостей спілкування сільських підлітків у сучасних умовах соціалізації. Для досягнення цієї мети ми вважаємо за доцільне розглянути особливості емоційного інтелекту підлітків сільської місцевості як умов розвитку їхнього спілкування та соціальної адаптації. Проблема соціальної адаптації в підлітковому віці актуальна через переформування світосприймання особистості, зміну її ціннісних орієнтацій, коли авторитет дорослих знижується. У підлітковому віці на перший план виходить думка однолітків, як наслідок, відбувається зміна самооцінки, образу «Я» і ставлення особи до навколишнього світу. Виходячи із цього, аналіз характеру соціалізації сучасних підлітків вимагає пильного вивчення особливостей функціонування їхнього емоційного інтелекту. Емоційний комфорт підлітка значуще пов'язаний із його адаптивністю, умінням диференціювати свої емоції, адже це дає йому змогу діяти згідно з власними бажаннями й потребами, а також комфорт залежить від ступеня емоційної відкритості підлітка, тобто від того, наскільки він схильний давати вихід своїм емоціям або, навпаки, бути емоційно скутим. Проведений статистичний аналіз указує, що рівень самоприйняття підлітків залежить від уміння диференціації емоцій, тобто доброго розуміння, коли, що й за яких обставин відчувається, здатності відслідковувати, які емоції та почуття викликає та чи інша людина, ситуація чи проблема.

Ключові слова: спілкування сільських підлітків, емоційний комфорт, соціальний інтелект, самоприйняття.

The article considers the role of communication in the social cognition and social adaptation of adolescents, reflects the methods aimed at studying social intelligence and emotional self-awareness. The author presents the results of an empirical study and reveals the gender distinctive features of certain components of social intelligence of adolescents living in rural areas and the interaction of individual components of social intelligence. The main purpose of the article is to study the psychological features of communication of rural adolescents in modern conditions of socialization. To achieve this goal, we consider it appropriate to cover the features of emotional intelligence of rural adolescents as a condition for the development of their communication and social adaptation. The problem of social adaptation in adolescence is pressing due to the reformation of the worldview of an individual, the change of his value orientations, when the authority of adults decreases. In adolescence, the opinion of peers comes to the fore, and, as a consequence, there is a change in self-esteem, self-image and attitude to the world around. On this basis, the analysis of the nature of socialization of modern adolescents requires careful study of the functioning of their emotional intelligence. Adolescent emotional comfort is significantly related to their adaptability, ability to differentiate their emotions, because it allows them to act in accordance with their own desires and needs, and comfort depends on the degree of emotional openness of the adolescent, i.e. how he tends to give vent to his emotions, or vice versa to be emotionally constrained. Our statistical analysis shows that the level of self-acceptance of adolescents depends on the ability to differentiate emotions, i.e. a good understanding of when, what and under what circumstances is felt, the ability to track what emotions and feelings a person, situation or problem cause.

Key words: communication of rural adolescents, emotional comfort, social intelligence, self-acceptance.

УДК 316.614.5:159.9.07
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.16>

Андріаш М.О.
студентка
Інститут післядипломної освіти
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. За останні 20 років відбулися глобальні зміни соціально-політичної ситуації, й особистості необхідно адекватно реагувати на ці зміни. Незважаючи на велику кількість робіт стосовно цього питання з філософії, медицини, психології, педагогіки, дослідження проблеми соціальної адаптації

підлітків залишається недостатньо вивченим. Формування соціально адаптованої особистості вимагає врахування вікових і психолого-педагогічних особливостей підлітків.

Проблема соціальної адаптації в підлітковому віці актуальна через переформування світосприймання особистості, зміну її цінніс-

них орієнтацій, коли авторитет дорослих знижується. У підлітковому віці на перший план виходить думка однолітків, як наслідок, відбувається зміна самооцінки, образу «Я» і ставлення особи до навколишнього світу. Виходячи із цього, аналіз характеру соціалізації сучасних підлітків вимагає пильного вивчення особливостей функціонування їхнього емоційного інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичну основу дослідження становили наукові праці українських і зарубіжних авторів у галузі психології, соціології, педагогіки та філософії. Зокрема, проблема соціалізації підлітків відображена в працях таких учених: О. Власової, Т. Азарової, Н. Альошиної, М. Антропової, М. Битянової, Ю. Волошкової, В. Гурова, М. Галагузова, Б. Єрасова, А. Коваленко, С. Козлової, М. Кольцової, Л. Корель, М. Корнева, А. Кравченко, Л. Мардахаєва, В. Маркова, А. Мудрик, Л. Селюкова та ін.

У дослідженнях «концепції інтелекту» питання соціального інтелекту відображає Г. Айзенк. Термін «соціальний інтелект» уведений у психологію на початку 20-х років Е. Торренсом для позначення «далекоглядності в міжособистісних стосунках». У радянській психології початок застосування поняття «соціальний інтелект» пов'язують з ім'ям Ю. Ємельянова [4, с. 47]. Згідно з Ю. Ємельяновим, формування соціального інтелекту сприяє наявність сенситивності в людей, що оточують дитину та мають емоційну природну чутливість до психічних станів, потреб, цінностей тощо. Тому в розвитку соціального інтелекту людини вагомою цінністю набуває наявність емпатійних якостей [5, с. 132].

Отже, у загальному розумінні соціальна компетентність – це соціальні навички, що дають людині змогу адекватно виконувати норми та правила життя в суспільстві.

Постановка завдання. Основна мета статті полягає в дослідженні психологічних особливостей спілкування сільських підлітків у сучасних умовах соціалізації. Для досягнення цієї мети ми вважаємо за доцільне розглянути особливості емоційного інтелекту підлітків сільської місцевості як умову розвитку їхнього спілкування та соціальної адаптації.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

1) здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень щодо проблематики розвитку спілкування в підлітковому віці;

2) провести емпіричне дослідження індивідуально-психологічних механізмів спілкування підлітків, які проживають у сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки підліток вступає в новий невідомий раніше для нього світ дорослих,

змінюється його світосприйняття та самоприйняття. Перед ним постає важливий вибір майбутньої професії та адаптації в нових колективах. Тому серед найважливіших функцій соціального інтелекту для підлітків ми вважаємо:

- забезпечення адекватності, адаптивності в мінливих умовах;
- планування міжособистісних подій і прогнозуванні їх розвитку;
- розширення соціальної компетентності;
- саморозвитку, самопізнання, самонавчання.

Людина з високим соціальним інтелектом здатна зрозуміти поведінку людини, розуміє мову вербального спілкування, висловлює швидкі та чіткі судження, успішно прогнозує реакції інших індивідів у певних обставинах, виявляє далекоглядність у взаєминах, що сприяє успішній соціальній адаптації в підлітковому віці.

Питання адаптації, соціалізації, на наш погляд, максимально концентрується в пубертатному періоді психічного розвитку особистості. Саме в цей період формується та розвивається базова структура соціального інтелекту, адже за всіма напрямками відбувається становлення якісних новоутворень унаслідок перебудови організму: трансформації взаємин із дорослими та однолітками, оволодіння новими способами соціальної взаємодії, зміни морально-етичних норм, розвиток самосвідомості, розширення кола інтересів.

Отже, мотивація до соціальної контактності спонукає до пошуку компетентних засобів комунікації та соціальної взаємодії. Тому успішний досвід спілкування підлітка містить ознаки розвинутого соціального інтелекту.

Спілкування з товаришами в цьому віці набуває такої цінності, що нерідко витісняє на другий план і навчання, і навіть стосунки з рідними. Тому серед причин зниження успішності й порушень поведінки, афективних переживань одним із головних факторів є невдоволеність підлітків своїми стосунками з однолітками, що в більшості випадків не усвідомлюється ні дорослими, ні самими підлітками [3].

У ракурсі дослідження соціального інтелекту цікавим є характер дружніх стосунків дітей підліткового віку. Висування соціально-психологічних вимог: взаємна відвертість, розуміння, рівність, чуйність, здатність співпереживати, уміння зберігати таємниці – відтворюють натяк на характеристики соціального інтелекту в «ембріональному» стані. Однією з головних функцій соціального інтелекту є формування довгострокових і стабільних взаємин [8, с. 51].

Комунікативна взаємодія підлітків усе більше полягає в пізнанні один одного, а саме: умінні порівнювати, аналізувати, узагальню-

вати власні вчинки та іншої людини, бачити їх етичну сутність, розширювати уявлення про власне «Я» та особистість товариша.

Провідною діяльністю особистості пубертатного періоду є інтимно-особистісне спілкування. Уперше відбувається зміна в сприйнятті протилежної статі. Як наслідок, відмічаються зміни в поведінці, переживаннях і реакціях. Увага зосереджується на власних психоемоційних станах і настроях однолітків.

Усе це породжує гостру потребу бути компетентним у взаємозв'язках з особами протилежної статі. Тому, на нашу думку, знову ж таки питання розвитку якості соціального інтелекту стає дедалі актуальним для тинейджерів. Варто зауважити, що мотиваційне стимулювання можливе за умови попереднього впливу достатньо розвиненого соціокультурного оточення.

У контексті всього вищесказаного варто відмітити, що спілкування з однолітками також є «специфічним» видом емоційного контакту. Воно забезпечує почуття емоційного благополуччя і стійкості, а також полегшує «автономізацію від дорослих». Емоційна сфера підлітка дуже уразлива. І саме спілкування в групі однолітків істотно відображається на розвитку особистості підлітка. Нашу думку поділяє й Н. Єзерська, яка вважає, що група однолітків має значний вплив на соціалізацію сучасних підлітків. Вона стає для підлітка своєрідною «школою життєвого досвіду», чого не можуть забезпечити інші інститути: сім'я або освітні установи. Однолітки дають досвід «горизонтального» спілкування, тобто спілкування з рівними, досвід спільної діяльності й засвоєння пов'язаних із цією діяльністю нових ролей [6, с. 36]. Саме тому величезного значення в підлітковому віці набуває спілкування з однолітками, яке стає гострою потребою підлітка й пов'язане з його багатьма переживаннями. Це зумовлено з тим, що серед підлітків виникають певні вимоги до дружніх відносин – до чуйності, чуттєвості, уміння зберігати таємницю, розуміти і співпереживати.

З вищезазначеного впливає, що емоційне самопочуття підлітка та його адаптація до соціуму тісно взаємопов'язані між собою, адже якщо підліток «не прийнятий у зграю», тобто соціально не адаптувався до нового рівня стосунків з однолітками, не вийшов на новий рівень спілкування з оточуючими, то емоційний комфорт такого підлітка буде підірвано. У свою чергу, деструктивна поведінка, спричинена проблемами емоційної сфери, завдає шкоду самому підлітку й суспільству, ускладнює міжособистісні відносини.

Учені С. Мінюрова й Л. Добротвірська досліджували вплив соціорегіональних умов на формування соціального інтелекту підлітків. Вони виявили, що підлітки з обласного центру

мають більш високий рівень розвитку соціального інтелекту, ніж їхні однолітки зі столиці та сільської місцевості. Підлітки зі столиці продемонстрували більш низький рівень розвитку соціального інтелекту та його складників, ніж у підлітків з обласного центру, але вищий, ніж у підлітків із села [9, с. 73].

Отже, рівень соціального інтелекту набуває вкрай важливого значення в підлітковому віці, пов'язаний із певними соціокультурними факторами життя особистості: місцем проживання, особливостями виховання, змістом навчання, а також із досвідом різнопланової діяльності. Також важливим складником соціального інтелекту підлітка є емоційний компонент.

Дослідження направлено на вивчення рівня окремих компонентів соціальної компетентності підлітків, які проживають у сільській місцевості, а саме ми досліджуємо емоційний компонент спілкування та здатність до соціальної адаптації. Під емоційним компонентом спілкування ми розуміємо емоційне самоусвідомлення підлітка, тобто його здатність до диференціації емоцій, їх вираження, емпатії, уміння управляти власними емоціями та міру прийняття відповідальності за свою поведінку.

Для проведення емпіричного дослідження використані методика діагностики соціально-психологічної адаптації, методика емоційного самоусвідомлення Роджерса-Даймонда. У дослідженні брали участь 51 учень 8–9 класів Великояблунівської та Березняківської середніх ЗОШ, із них – 28 дівчат і 23 хлопці. Графічно результати дослідження показані на рис. 1 і рис. 2.

Для порівняння вибірових середніх величин, що належать до двох сукупних даних, і для спроби простежити відмінність середніх значень за гендерною ознакою на статистично достовірність відмінності одне від одного використовуємо t-критерій Стюдента.

У результаті проведених математичних підрахунків при $p5\%=1,78$, $p1\%=2,19$ за методикою «Емоційне самоусвідомлення» шкали «Диференціація емоцій», «Емпатія» та «Прийняття відповідальності» виявили статистично значимі відмінності за гендерною ознакою. Отже, ми можемо стверджувати, що хлопці-підлітки випереджають дівчат за здатністю диференціювати емоції. У дівчат виявився значно вищий рівень емпатії, ніж у хлопців. Хлопці ж виявили значно більшу здатність брати на себе відповідальність, ніж дівчата. Можна зробити припущення, що це і є задатки дорослої чоловічої поведінки, що починають формуватися в хлопчиків підліткового віку. Натомість шкали «Виразення емоцій» та «Управління емоціями» не є значущо відмінними. Тому, хоч у відсотковому співвідношенні саме дівчата показали кращий результат,

Рис. 1. Аналіз даних за методикою «Діагностика соціальної адаптації»

Примітка: ДЕ – диференціація емоцій, BE – вираження емоцій, E – емпатія, PB – прийняття відповідальності, UE – управління емоціями, Заг – загальний показник емоційного самоусвідомлення.

Рис. 2. Результати за методикою Роджерса-Даймонда

можна вважати, що ці параметри для дівчат і хлопців цієї вибірки не різняться. А отже, наша гіпотеза, що дівчата більш емоційно виражають свої емоції, а хлопці краще вміють управляти та володіти ними, не підтвердилася.

За методикою «Діагностика соціальної адаптації» статистично значимою виявилася лише шкала «Емоційний комфорт». Тому ми можемо зробити висновок, що хлопці в підлітковому віці емоційно почувають себе значно комфортніше, ніж їхні дівчата-однолітки.

Емпіричні дані всієї вибірки також підраховувалися за допомогою коефіцієнта рангової кореляції. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена – це непараметричний метод, який використовується з метою статистичного вивчення зв'язку між явищами. У цьому випадку визначається фактичний ступінь сполучності між двома кількісними рядами досліджуваних ознак і дається оцінка тісноти встановленого зв'язку за допомогою кількісно вираженого коефіцієнта.

Здійснивши відповідні розрахунки в представленому порядку, ми виявили такі кореляції шкал (таблиця 2).

У результаті підрахунку рангової кореляції ми встановили, що адаптивність підлітка пря-

мопропорційно залежить від уміння розрізняти та розуміти свої емоції, приймати інших однолітків такими, які вони є, ступеня суб'єктивного контролю, тобто знання й розуміння того, що все залежить від нього самого та він несе відповідальність за все, що з ним відбувається, від того, як сприймає себе сам підліток, а також від його прагнення домінувати в цьому суспільстві, тому домінуючий підліток стає більш адаптивним підлітком. Тобто ми бачимо, що саме на адаптивність підлітка впливає дуже багато факторів.

Те, як підліток приймає інших, прямопропорційно залежить від рівня його емпатії. І це не дивно, адже дітям із високим рівнем розвитку емпатії притаманні такі риси, як чуйність, уважність, інтерес до партнера, толерантність, здатність до співчуття й реальної допомоги, тактовність, увічливість. А це все необхідно для того, що вони вміли приймати одне одного.

Взаємозв'язок між шкалами «Інтернальність» і «Прийняття відповідальності» не дивний, оскільки фактично ці шкали показують одну й ту саму властивість – рівень суб'єктивного контролю. Чим вища інтернальність, тим більшою мірою людина вважає саме себе причиною того, що відбувається з нею.

Таблиця 1

Розподіл даних за гендерною ознакою

ДІВЧАТА	ДЕ	ВЕ	Е	ПВ	УЕ	АД	ПІ	І	С	ЕК	ДОМ.
Середнє	5,39	4,44	6,78	4,94	5,50	54,80	57,06	54,9	58,55	50,92	48,37
Стандартна помилка	0,34	0,36	0,43	0,41	0,53	0,02	0,03	0,02	0,04	0,04	0,02
Стандартне відхилення	1,42	1,46	1,77	1,70	2,20	0,10	0,13	0,09	0,16	0,17	0,10
Дисперсія вибірки	2,02	2,14	3,12	2,88	4,85	0,01	0,02	0,01	0,03	0,03	0,01
Екссес	-0,65	0,68	-0,11	-1,33	-0,10	2,53	-0,59	1,30	1,42	1,45	0,91
Асиметричність	-0,09	1,01	-0,20	-0,15	0,02	1,31	0,67	0,76	1,13	1,15	-1,25
ХЛОПЦІ	ДЕ	ВЕ	Е	ПВ	УЕ	АД	ПІ	І	С	ЕК	ДОМ.
Середнє	6,46	3,77	5,08	6,08	5,23	59,77	59,77	60,62	66,57	64,09	51,5
Стандартна помилка	0,54	0,32	0,61	0,53	0,49	0,03	0,03	0,03	0,06	0,05	0,03
Стандартне відхилення	1,85	1,09	2,10	1,85	1,69	0,10	0,10	0,11	0,19	0,16	0,11
Дисперсія вибірки	3,44	1,19	4,41	3,41	2,86	0,01	0,01	0,01	0,04	0,03	0,01
Екссес	0,26	-1,03	-0,22	0,46	-1,14	0,90	-0,91	-1,39	-0,35	-0,55	-0,31
Асиметричність	-0,07	-0,37	0,26	0,90	0,06	0,78	-0,04	0,17	0,19	-0,40	-0,46
t-критерій Стьюдента	ДЕ	ВЕ	Е	ПВ	УЕ	АД	ПІ	І	С	ЕК	ДОМ.
p5%=1,78	1,8	1,4	2,4	1,8	0,4	1,4	0,6	1,7	1,3	2,2	0,8
p1%=2,19											

Примітка: ДЕ – диференціація емоцій, ВЕ – вираження емоцій, ЕМ – емпатія, ПВ – прийняття відповідальності, УЕ – управління емоціями, АД – адаптивність, ПІ – прийняття інших, І – інтернальність, С – самоприйняття, ЕК – емоційний комфорт, ДОМ – прагнення до домінування.

Таблиця 2

Результати за даними рангової кореляції

	ДЕ	ВЕ	ЕМ	ПВ	УЕ	АД	ПІ	І	С	ЕК	ДОМ	ЕКС
ДЕ	1											
ВЕ	-0,197	1										
ЕМ	-0,058	0,106	1									
ПВ	0,235	-0,030	-0,214	1								
УЕ	0,270	-0,370	-0,275	0,193	1							
АД	0,374	-0,063	-0,343	0,347	0,253	1						
ПІ	0,356	-0,268	0,376	0,202	0,217	0,686	1					
І	0,293	-0,042	-0,407	0,787	0,319	0,761	0,135	1				
С	0,364	-0,002	-0,317	0,288	0,229	0,878	0,023	0,505	1			
ЕК	0,373	0,444	-0,327	0,276	0,145	0,794	0,352	0,108	0,326	1		
ДОМ	0,188	-0,078	-0,328	-0,120	0,288	0,472	0,253	0,583	0,332	0,087	1	
ЕКС	0,090	-0,042	0,275	0,212	-0,210	0,061	0,217	-0,167	0,111	-0,013	-0,315	1

Примітка: ДЕ – диференціація емоцій, ВЕ – вираження емоцій, ЕМ – емпатія, ПВ – прийняття відповідальності, УЕ – управління емоціями, АД – адаптивність, ПІ – прийняття інших, І – інтернальність, С – самоприйняття, ЕК – емоційний комфорт, ДОМ – прагнення до домінування, ЕКС – експансивність; p5%=0,36, p1%=0,46.

Емоційний комфорт підлітка значуще пов'язаний із його адаптивністю, умінням диференціювати свої емоції, адже це дає йому змогу діяти згідно з власними бажаннями й потребами, а також комфорт залежить від ступеня емоційної відкритості підлітка, тобто від того,

наскільки він схильний давати вихід своїм емоціям або, навпаки, бути емоційно скутим.

Також проведений статистичний аналіз указує нам, що рівень самоприйняття підлітків залежить від уміння диференціації емоцій, тобто доброго розуміння коли, що та за яких

обставин відчувається, здатності відслідкувати, які емоції та почуття викликає та чи інша людина, ситуація чи проблема.

Виходячи з аналізу, ми бачимо, що домінування підлітка залежить від того, наскільки він готовий брати на себе відповідальність за своє життя, вчинки й усе, що з ним трапляється.

І, нарешті, між управлінням емоціями й вираженням емоцій сільських підлітків виявлена обернена взаємозалежність, тобто чим вищий ступінь вираженості емоцій, тим нижча здатність підлітка ними управляти й навпаки.

Висновки з проведеного дослідження.

У ході проведення емпіричного дослідження соціальної компетентності підлітків, які проживають у сільській місцевості, установлені такі статистично значущі розбіжності:

- здатність усвідомлювати й розуміти свої емоції в підлітків чоловічої статі вища, ніж у підлітків жіночої статі;
- рівень прийняття відповідальності за своє життя в хлопців вищий, аніж у дівчат;
- дівчата володіють вищим рівнем емпатії, ніж хлопці;
- хлопці почувають себе емоційно більш комфортно, ніж дівчата.

За результатами обрахунку рангової кореляції нами зроблено обґрунтований висновок, що адаптованість підлітків сільської місцевості до комунікаційно насиченого середовища залежить від таких факторів:

- уміння підлітка розрізняти та розуміти свої емоції;
- толерантного ставлення до однолітків і прийняття їх такими, якими вони є;
- розуміння того, що все залежить від нього самого й він несе відповідальність за все, що з ним відбувається;
- ставлення підлітка до самого себе.

Рангова кореляція доводить, що чим адаптованіший підліток до зовнішніх умов існування, тим емоційно комфортніше він себе почуває.

Подальша перспектива дослідження проблеми: здійснення порівняльного аналізу індивідуально-психологічних проблем спілкування підлітків сільської місцевості та підлітків-жителів міста.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд. *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 12–20.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека: монография. Ленинград : Наука, 1988. 270 с.
3. Вепро К.Ю. Аналіз витоків формування соціального інтелекту в пубертатний період розвитку. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України Серія «Педагогічні та психологічні науки»*. Хмельницький, 2013. № 2. С. 293–301.
4. Власова О.І. Психологія розвитку соціальних здібностей особистості в онтогенезі (повний онтогенез) : монографія. Київ : КНУ, 2015. 266 с.
5. Геранюшкина Г.П. Социальный интеллект: методика оценки и развития : монография. Иркутск : Байкальский государственный университет экономики и права, 2003. 218 с.
6. Єзерська Н.В. Соціально-психологічні особливості процесу адаптації підлітків. *Наука – практиці. Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 3. С. 35–39.
7. Заброцький М.М. Психологічні особливості підліткового віку. URL: http://www.zippo.net.ua/index.php?page_id=231 (дата звернення: 15.01.2021).
8. Кудинова И.Б. Социальный интеллект как предмет исследования : монография. Тольятти : ТГУ, 2007. 169 с.
9. Минюрова С.А., Добротворская Л.Л. Психологические особенности социального интеллекта у подростков из регионов с разными социокультурными условиями. *Педагогическое образование в России*. 2013. № 4. С. 72–77.
10. Adler A. Superiority and social interest: a collection of later writings. L. : Northwestern University Press, 1964.
11. Rogers C.R. A Theory of therapy, personality and interpersonal relationships. *Psychology: A study of a Science*. New York : McGraw, 1959. Vol. III. P. 184–256.